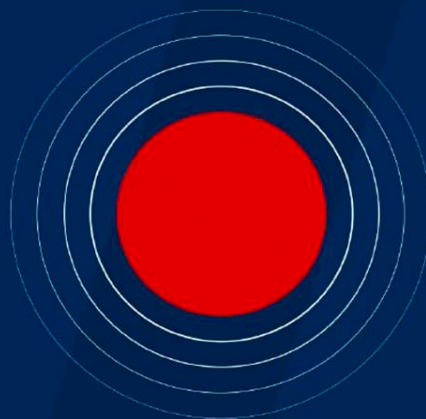

UZA | O'zbekiston
Milliy axborot
agentligi

**ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ
АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ – ЎЗА
ИЛМ-ФАН БЎЛИМИ**

(ЭЛЕКТРОН ЖУРНАЛ)

2022 ЙИЛ ФЕВРАЛЬ

ТОШКЕНТ – 2022

МУНДАРИЖА

Иқтисод

А.А.УЗОҚОВ, У.И.НУРМАТОВ. Мамлакатнинг туризм жозибадорлигини оширишда “Tax free” тизимининг аҳамияти.....	3
Ш.Х.ДЖУМАБАЕВА. Иқтисодий демографиянинг илмий-назарий асослари ва мазмун-моҳияти.....	11

Юридик

С.О.ЮЛДАШОВ. Амир Темур ва темурийлар даврида жисмоний ва юридик шахслар мурожаатларининг ҳал этилиши ҳолати.....	20
Б.НАРИМАНОВ. Ўзбекистонда нодавлат нотижорат ташкилотлари ташкилий-ҳуқуқий асосларининг ривожланиши.....	28
Б.Д.РАХИМБЕРГАНОВА. Муддатли меҳнат шартномасини тузишда ходимлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масалалари.....	40
О.А.ХАКИМОВ. Хорижий мамлакатларда ва Ўзбекистонда ҳарбий хизматчилар пенсия таъминотининг айрим масалалари	52
Ш.Ш.ТИМИРОВА. Янги Ўзбекистонда гендер тенглиги.....	60
С.Б.МАШАРИФОВ. Бепарволик орқасидан содир этиладиган жиноятларнинг жиноий-ҳуқуқий таҳлили.....	67
А.Я.ОЛЛАМОВ. Парламент юқори палатасининг ҳудудий вакилликни амалга оширишига оид илмий-назарий қарашлар	74

Филология

З.ҚОБИЛОВА. Алишер Навоий Қўқон адабий муҳитининг ғоявий раҳномаси сифатида.....	84
Ш.Н.АМОНОВ. Аҳмад Табибийнинг Алишер Навоий ғазалларига боғлаган мусаддаслари ҳақида.....	95
А.Э.ПИРИМҚУЛОВ. Эркин Воҳидов ҳажвияларида сатирик тип ва образ яратиш маҳорати.....	103
Г.НАСРУЛЛАЕВА. Тилшуносликда метафораларнинг тадқиқ этилиши...111	
Ш.НАРАЛИЕВА. Қозоғистондаги ўзбек умумтаълим мактабларида она тили машғулотларини сифатли ташкил этиш хусусида.....	119
Г.НИЯЗОВА. Детектив асарларнинг лингвистик тадқиқига алоқадор ҳодисалар	128
К.Х.АВИЛОВА. Асосий терминологик тушунчалар.....	136
М.А.РАХИМОВА. Ўзбек эссе матнларининг лексик-стилистик хусусиятлари.....	151
Ж.Н.ЎРОЗОВ. Лингвокриминалистика лингвистиканинг муҳим илмий йўналиши сифатида шаклланиши ва тараққиёти масалалари.....	159

ДЕТЕКТИВ АСАРЛАРНИНГ ЛИНГВИСТИК ТАДҚИҚИГА АЛОҚАДОР ҲОДИСАЛАР

Гулнорахон НИЯЗОВА

катта ўқитувчи

Алишер Навоий номидаги

ўзбек тили ва адабиёти университети

Тошкент, Ўзбекистон

niyazova@navoiy-uni.uz

Аннотация

Мақола жаҳон тилшунослигида детектив асарларнинг лингвистик хусусиятларини таҳлил ва тадқиқ қилиш масаласининг долзарблиги, бадий матнларнинг лингвистик таҳлили ҳақида.

Таянч сўзлар: тилшунослик, детектив асарлар, лингвистик воситалар, лингвистик таҳлил, когнитив вазифа, бадий матнлар, контент-таҳлил.

СЛУЧАИ, СВЯЗАННЫЕ С ЛИНГВИСТИЧЕСКИМ ИССЛЕДОВАНИЕМ ДЕТЕКТИВНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Гулнорахон НИЯЗОВА

старший преподаватель

Университет узбекского языка и литературы

имени Алишера Навои

Ташкент, Узбекистан

niyazova@navoiy-uni.uz

Аннотация

В статье обсуждается значение изучения лингвистических особенностей детективных произведений в мировом языкознании, а также необходимость лингвистического анализа художественных текстов.

Ключевые слова: лингвистика, детективные произведения, языковые единицы, лингвистический анализ, когнитивная задача, художественные тексты, контент-анализ.

Жаҳон тилшунослигида детектив асарларнинг лингвистик хусусиятларини таҳлил ва тадқиқ қилиш тенденциялари XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ўзининг янги босқичига кўтарилди, қамрови ва илмийлик нуктаи назаридан кенгайди.

Эдгар Аллан По инглиз адабиётида детектив фантастиканинг отаси ҳисобланади. Чунки у биринчилардан бўлиб фантастик детектив асарлар яратди. Понинг "Морг кўчасидаги қотиллик" (1841), "Мари Роженинг сири" (1842-43) ва "Ўғирланган мактуб" (1844) каби асарларидаги бош қаҳрамон

изкувар Огюст Дюпен ақл-заковатини ҳайратланарли сюжет билан моҳирона уйғунлаштириши жозибали детектив ҳикояни қуриш учун асосий талаблар режасини очиб беради. Понинг ўша даврнинг сентименталистик ёки дидактик ҳаск адабиётига муқобиллигини Артур Конан Дойл давом эттиради. Дойл ўзининг энг зўр, ҳаваскор детективи Шерлок Холмсни ҳикоя иқтисодига кўпроқ қонуний ажратмалар учун аҳамиятсиз элементларга кўпроқ эътибор берадиган ҳикояларда жойлаштиради. Холмс шу қадар машҳурки, Дойл уни “Баскервилларнинг ити” (1901–02) ретроспектив ҳикоясида тирилтиришга ва ҳатто “Бўш уйнинг саргузаштлари” (1901-02) фильмида уни жонлантиришга қарор қилади, бу эса ўқувчиларни мамнун этади. Бадий матн жуда серқирра эканлиги сабабли уни турлича тадқиқ этиш мумкин. Яъни, насрий асарлар матни “қайта-қайта кодланган” (Винокур Г.О.), ўта мураккаб тузилишга эга бўлгани ҳолда ҳар хил лингвистик воситаларни ўз ичига олади. Мазкур ҳолатларни инобатга олиб, исталган тилни хорижликларга ўқитишда, ўргатишда дастлабки босқич сифатида ўқитувчи томонидан асарларнинг кўп қиррали таҳлилига лингвистик, услубий, маданий, адабий характердаги индивидуалликларга кўра ёндашиш бўйича жиддий изланиш ва тадқиқотлар амалга оширилган. Г.О.Винокур фикрича, адабий ва бадий асарнинг маъноси у ёзилган сўзларнинг тўғридан-тўғри маъноси ва мазмунининг ўзи, унинг мавзуси ўртасидаги яхши маълум бўлган муносабатдир. Бадий дизайн мавзуси ва ғояси, яъни, бадий матн мураккаб тузилишга эга мажмуа сифатида мазмун ва шакл, ғоявий, мавзуй ва лингвистик элементларнинг уйғунлиги эканлигини ҳисобга олиб, ўқитувчи дарсда у ёки бу иш услубини танлайди. Бу тадқиқотлар битта аниқ мақсадга бўйсунди ва уларнинг ҳар бири билан ўқитувчи (ва, албатта, талабалар) турли қийинчиликларга дуч келган. Шундай муаммолардан бири ўқувчиларнинг бадий матнни на фонетик, на лексик, на морфологик, на синтактик даражада лингвистик таҳлил қилиш кўникма ва малакаларига эга эмаслиги масаласидир. Аммо бундай таҳлил элементлари дарсда бўлиши лозим. Ҳаддан ташқари мослашишга йўл қўймасдан, тилдаги қийинчиликларни бартараф этиш, луғат билан ишлаш кўникмаларини

шакллантириш, ўқувчиларнинг луғат бойлигини бойитиш, сўзларни лексик таҳлил қилиш, лексик бирликларни семантиклаштириш, уларнинг мослигини кўрсатиш учун зарур бўлган матннинг лексикограмматик изоҳи тилнинг грамматик тизимининг маълум бир матни ёрдамида ўрганиш, стилистик тузилмалар билан танишиш, матннинг синтактик ва тиниш белгиларини таҳлил қилиш – буларнинг барчаси ва бошқалар рус тили дарсларида бадиий матндан фойдаланганда мумкин бўлади. А.И.Новиков матн муаллифи коммуникатив, адресат эса когнитив вазифани ҳал қилади, деб ҳисоблаб, муаллифнинг нутқ таъсирига йўналтирилган коммуникатив вазифаси тил воситаларини энг яхши тарзда танлаш ва тақсимлашдан иборатлигини таъкидлайди. Адекват йўл, муаллиф нуқтаи назаридан, унинг нутқ ниятини етказишдир. Матн ҳақидаги маълумотлар ўқувчи олдида шундай "тил тўплами"да пайдо бўлади, бу эса адресат когнитив вазифани ҳал қилганда матннинг маълум ўзгаришларини ва ўзгартиришларни талаб қилади, унинг мақсади матннинг умумий маъносини тушунишдир. Адабий асар мазмуни тилшунослик фанининг предмети эмас, деб ҳисоблаган В.В.Виноградов таъкидлашча, тилшуносни бу мазмунни ифодалаш усуллари ёки ифода воситаларининг ифодаланган мазмунга муносабати кўпроқ қизиқтиради [2]. Аммо бундай тадқиқот нуқтаи назаридан мазмун бадиий адабиёт тилини ўрганишдан ташқарида қола олмайди. Дарҳақиқат, бадиий асарда очилган воқелик унинг нутқ қобиғида гавдаланади. Бу ерда номлари қўйилган ва такрорланган объектлар, шахслар, ҳаракатлар турли функционал муносабатларга қўйилади. Буларнинг барчаси адабий асарнинг ички композицион-семантик бирлигида сўз, ибора ва конструкцияларнинг алоқа қилиш усуллари, қўлланилиши ва динамик ўзаро таъсирига таъсир қилади ва ўз аксини топади. Адабий асарнинг тузилишидаги нутқ воситаларининг таркиби унинг “мазмун”и билан узвий боғлиқ бўлиб, муаллиф томонидан унга бўлган муносабатнинг табиатига боғлиқ. Шунингдек, ўқишни ўргатишнинг асосий босқичида турли хил функционал услублар орасидан бадиий наср услубини танлаш таклиф этилади. Чунки адабий ва минтақавий ёндашув

тарафдорлари (Л.С.Виготский, О.И.Никифорова ва бошқалар) далилларига асосланиб, 16-18 ёшда ўқувчиларда турли жанрдаги бадиий адабиётларни ўқишга қизиқиш кучаяди. Бадиий матннинг ўзига хос хусусияти унинг мутлақ антропоцентриклиги (И.Я.Чернухина, А.И.Домашнев ва бошқалар), яъни бадиий адабиёт инсонни тушунишга қаратилган бўлиб, у кўпчилик талабаларнинг билим ва интилишларига мос келади, деб эътироф этишган.

Адабий матнни идрок этишни пухта ўрганиш керак. Шу мақсадда нутқнинг бу тури учун мавжуд бўлган мазмун ифодасининг умумий қонуниятлари билан танишиш лозим. Шунинг унутмаслик керакки, адабий матн мазмунининг уч турига маълум даражада мос келадиган матнни идрок этишнинг уч даражаси мавжуд. Биринчи даражада аниқ мазмун идрок қилинади (бевосита ифодаланади), иккинчисида – имплицит (чуқур, бевосита ифодаланмайди; субтекст), учинчисида – эстетик (барча санъат асарларига хос бўлиб, гўзаллик туйғусига таъсир қилади). Матннинг бу идрокини ўрганиш учун матнни ташкил этадиган барча бирликларга эътибор қаратадиган лингвистик таҳлил алоҳида аҳамиятга эга, бу шубҳасиз эстетик мазмунни етказишга ёрдам беради. Имплицит ва эстетик мазмунни ифодалашга ёрдам берувчи барча тил воситалари тасодифий эмас, балки тизимлидир. Уларни икки гуруҳга бўлиш мумкин:

- 1) тил бирликларининг сифат хусусиятларига оид;
- 2) уларнинг матндаги миқдорий муносабатлари билан боғлиқ.

Сифат хусусиятларига кўра, бир бирликни бошқа бир қатор бир хил бирликлардан танлаш, яъни тил тизимининг парадигматик муносабатларидан фойдаланишни назарда тутадиганларни эътиборга олиш лозим. Бу хусусиятлар уч ҳолатда содир бўлади. Биринчидан, бир бирлик нейтрал тил меъёрига нисбатан бирор жиҳатдан белгиланиши мумкин, яъни функционал-стилистик ёки эмоционал-экспрессив рангга эга бўлиши, фойдаланиш доираси билан чекланиши ёки пассив фондга мансуб бўлиши ва ҳоказо. Ҳозиргача адабиёт социологлари чекланган материаллар, одатда анкеталарга жавоблар учун сифатли контент таҳлилидан фойдаланадилар. Шу нуқтаи назардан,

маълумотларни бошқариш осон. Бундан фарқли ўлароқ, Доросилдан олинган материаллар минглаб саҳифаларни ҳисоблайди.

Бадий асар тили бўйича ўзбек тилшунослигида ҳам қатор ишлар қилинган бўлиб, З.Холманова, Б.Холиқов, Б.Умуркулов томонидан бадий асар тили, унинг лексик сатҳи ҳамда бадийлик жиҳатлари таҳлилга тортилган. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, сифатли контент-таҳлил тадқиқотининг асослилиги тегишли категория шаклланишига ва назарияга умумлаштирилиши мумкин бўлган ҳақиқий натижаларга боғлиқ. Холсти таъкидлаганидек, "умумийлик тамойили бўлиши керак", яъни "мазмун таҳлили назарий аҳамиятга эга бўлиши лозим". Бошқача қилиб айтганда, "матнли маълумотлардан алоқа моделидаги компонентларнинг бошқа маълумотларига умумлаштириш мумкин". Тўлиқ тугатилмаган маълумотларнинг мувофиқлиги билан аниқланган тоифаларнинг ҳақиқийлиги турли таснифлагичларни қўллаш орқали амалга оширилади. Бир нечта таснифлагичлардан фойдаланган ҳолда, ҳар бир концепция тоифаси синонимларни ўз ичига олиши учун кенгайтирилиши мумкин. Бундай ҳолларда, бир атама аниқ ўзгарувчи, бошқа(лар) эса яширин ўзгарувчи сифатида қабул қилиниши мумкин. "Контентни таҳлил қилиш муайян муаммо учун энг мазмунли тоифаларни қўллаш керак, нисбатан ўзига хос ва аниқ тоифалар кўпинча энг мазмунли бўлади".

Доросилда сифатли контент таҳлилини амалга ошириш учун ҳал қилиниши керак бўлган асосий муаммо шунчаки "интуитив таркиб" эмас, балки "семантиканинг муҳим жараёни" учун жавоб берадиган параметрларни яратиш зарурати эканлиги аён бўлади. Криппендорф фикрича, матннинг интуитив талқинидан фарқли ўлароқ, хабар мазмунини илмий таҳлил қилиш аналитик жараёнларнинг аниқ бўлишини ва расмий тилда ифодаланишини талаб қилади. Шундай қилиб, "ҳақиқат билан идентификация қилинган" адекватлик, объективлик, ишончлилик мезонларини ва "мувофиқлик билан аниқланган" ҳақиқийлик муаммоларини қондириш учун тадқиқот жараёнининг ҳар бир босқичи аниқ белгиланган қоидаларга асосланиши керак.

Адабий асарнинг таъсир кучи ва муаллиф маҳоратини поэтиканинг энг асосий унсури бўлган бадий нутққа ва услубга боғлиқ равишда тадқиқ этиш ўзининг яхши самараларини беради. Чунки ижодкор сўз воситасида образ яратади, эпик тасвир ва бадий ифоданинг аниқлиги адиб қўллаган оригинал сўз ҳамда ибораларга тегишли бўлади. Зеро, адабиётшунос олим Йўлдош Солижонов жуда ўринли таъкидлаганидек, “воқеаларни тасвирлашга, қаҳрамонларнинг табиатига мос келадиган бадий нутқ шакли чинакам санъат асарининг гўзаллигини таъминловчи кўзгу ҳисобланади. Уни тўғри танлай билиш эса ёзувчининг маҳоратига боғлиқ”. Шу маънода ўзбек тилига маҳорат билан таржима қилинган “Чўқинтирган ота” романининг тили равон ва воқеалар ривожигаги темп-шиддат ўқувчи эътиборини ўзига тортиб туради. “Шайтанат” тили ва услуби жиҳатидан ранг-баранг, унда бошқа адабий тур ва жанрларга хос унсурлар қоришиқ ҳолда келади. Бу ўринда асарда учраб турадиган шеърӣ матнлар, халқ оғзаки ижоди намуналари бўлган ҳикоят ва ривоятлар назарда тутилмоқда.

Маълумки, ҳар қандай бадий асар воқеликнинг бадий талқини бўлиб қолмасдан ҳаётнинг ўзига хос фалсафӣ қонуниятларини акс эттирувчи залворли фикрларни ҳам ўртага ташлаши билан муваффақият қозонади. Бу борада ҳар икки муаллифнинг ўз услуби ва таянувчи омиллари бор. Пьюзо “Чўқинтирган ота”да қўплаб ҳикматли сўзларни асарда гоҳ қаҳрамонлар тили, гоҳ ўз тилидан баён этган. Жумладан, Дон Корлеоне “Дўстлик ҳамма нарсадан улуғдир. Дўстлик истеъдоддан юқори туради. Дўстлик ҳар қандай ҳукуматдан кучлидир. Дўстлик оиладан сал пастроқда туради” (Friendship is everything. Friendship is more than talent. It is more than government. It is almost the equal of family”) дейди. Бу ҳикматли гап улуғ алломалардан ёки жавонмардлардан бирига эмас, мафия сардорига тегишли. Унинг ўзи ана шунга амал қилиб яшайди, ҳузурига ёрдам сўраб келган кишиларни сира ҳам ноумид қайтармайди ва унга дўстликни таклиф этади. Албатта, муаллиф айтганидек, бу дўстликни беғараз, деб бўлмайди. Лекин одамлар ҳеч бўлмаса, Чўқинтирган ота айтгани каби, дўст бўла олганида ҳам ҳозиргидан анча яхши яшаётган

бўлар эди. “Менинг билишимча, ўзини катта одам қилиб кўрсатадиган кичик одамлар билан тез-тез учрашиб туришингизга тўғри келади, шекилли” (I understand you have to deal with a lot of people who try to seem more important than they are. In my case the reverse is true) дейди Том Хейген ўзига нисбатан беписанд муносабатда бўлган, Чўқинтирган отанинг қудратини ҳис қилолмаётган Вольцга. Унинг бу гапини икки хил маънода тушуниш мумкин. Биринчиси, Вольцга турли юмушлар билан мурожаат қиладиган одамларнинг баъзилари унга гапини ўтказиш учун ўзини катта одам қилиб кўрсатишга уриниши мумкин; иккинчи маъноси, ҳисобсиз бойлик, шон-шухрат, юлдузли онлар, катта амалдорлар билан ошначилик кишига ҳар қандай катта одамни ҳам кичкина қилиб кўрсатиб қўйиши мумкин. Вольц биринчи маъно доирасида фикрлаётган эди, Том эса иккинчи маънога ишора қиладди. Бу гап аниқ мўлжалга тегди ва Вольц жазаваси қўзиган вақтида ҳам Доннинг номига бир оғиз ёмон гап айта олмайди. Дон муомалага киришаётган инсонларнинг қандай одам эканини билмоқчи бўлса, Томдан “у сицилиялик” ёки “сицилиялик эмас”, деган жавобни кутади. Сўралган одам ҳақидаги фикрнинг қатъийлашувига шу гапнинг ўзи кифоя. Хулоса сифатида жаҳон тилшунослигида бадий асар тилини тадқиқи орқали тил ўргатиш, лингвомаданий, социолингвистик жиҳатларга кўра ўрганиш, бадий асар тилининг мураккаблигидан келиб чиқиб уни когнитив тадқиқ қилиш борасида жиддий тадқиқотлар амалга оширилганлигини, аммо соҳада ечимини кутаётган муаммолар ҳам мавжудлигини алоҳида этироф этишимиз мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Винокур Г.О. Об изучении языка литературных произведений. – Москва: Наука, 1959. – 247 с.
2. Виноградов В. В. О языке художественной литературы. – Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1959. – 91 с.
3. Умуркулов Б. Ўзбек бадий насрининг лингво-услубий шаклланиш асослари: Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2020.

4. Филимонова Н.Ю. Изучение художественного текста иностранцами-нефилологами: монография. // LAP LAMBERT Academic Publishing: Saarbrücken, Germany, 2012. – 115 с.
5. Филимонова Н.Ю. Лингвистический подход к художественному тексту в иностранной аудитории. – Волгоград: Волгоградский государственный технический университет, 2017. – 234 с.
6. Холиқов Б. Детектив романларда воқеликнинг бадиий талқинини тизимли моделлаштириш (Марио Пьюзонинг “The Godfather” ва Тоҳир Маликнинг “Шайтанат” асарлари мисолида): Филол.фалсафа.фан.д (PhD) автореф. – Термиз: ТерДУ, 2017. – 32 б.
7. Holsti, Ole R. Content Analysis for the Social Sciences and Humanities. Reading: AddisonWesley, 1969. Print. P. 56
8. Lindkvist, Kent. “Approaches to Textual Analysis.” Ed. Rosengren, Advances in Content Analysis 23-41. Print.
9. Berelson, Bernard. Content Analysis in Communication Research. 1952. New York: Hafner Press, 1971. Print. P. 148
10. Lindkvist, Kent. “Approaches toTextual Analysis.” Ed. Rosengren, Advances in Content Analysis 23-41. Print. P. 147
11. Greimas, Algirdas Julien. Structural Semantics: An Attempt at a Method. 1966. Lincoln, London: University of Nebraska Press, 1983. Print
12. Mario Puzo. The Godfather, p.41-68
13. <https://urok.1sept.ru/articles/579908>